

Світлана ШИЛО,

аспірантка кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси), sylosvitlana@ukr.net

ПОНЯТТЄВІ СФЕРИ ТЕРМІНІВ ДЛЯ НОМІНАЦІЇ СПОНУКАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

У статті досліджено різні підходи до інтерпретації поняття «спонукальна модальність», окреслено поняттєві сфери для її номінації, з'ясовано співвідношення термінологічних, їхні спільні та відмінні ознаки. Систематизовано лінгвістичний та психолінгвістичний виміри тлумачення терміна. Проаналізовано суперечливі питання категорій «модусу», «модальності», «імператива», «спонукання» тощо. Систематизовано погляди щодо їхнього розуміння та ієрархічного зв'язку. Простежено синонімічне використання понять «імперативність» і «спонукання», «модальність» і «модус», «спонукання» і «директив». З'ясовано, що модус і модальність – неідентичні поняття, хоч їхні відношення й побудовані на однаковому принципі – орієнтації на мовця, причому ця орієнтація різна. У сфері модусу вона означає будь-яке ставлення мовця до предмета мовлення, змісту висловлення, співрозмовника, форми мовлення, послідовності розвитку думки, а поза сферою модусу модальність виражає ставлення мовця до змісту повідомлюваного з погляду його реальності / ірреальності.

Ключові слова: спонукання, волевиявлення, імператив, імперативність, модус, модальність, спонукальна модальність.

Лит. 13.

Svitlana SYLO,

Postgraduate Student of the Department Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics,
Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi National University
(Ukraine, Cherkasy), sylosvitlana@ukr.net

THE CONCEPTUAL SCOPE OF TERMS FOR EXPRESSION OF CAUSATIVE MODALITY

Different approaches to the interpretation of the concept of «causative modality» are explored in the article, it is ascertained how these categories are related to each other, which features are common and different. Different dimensions of the interpretation of a term are systematized, namely linguistic and psycholinguistic. The controversial issues of the categories of «mood», «modality», «imperative», «causation», etc. are analyzed. Opinions are systematized on their understanding and hierarchical connection. Synonymous use of the concepts of «imperativity» and «causation», «modality» and «mood», «causation» and «directive» are traced. It is found out that mood and modality are not identical concepts, although their relations are based on the same principle – the orientation at the speaker, but this orientation is different. In the field of mood, it means any attitude of the speaker – to the subject of speech, the content of the statement, the interlocutor, the form of speech, the sequence, the development of thought, and beyond mood modality expresses the attitude of the speaker to the content of the message in terms of its reality / irreality.

Key words: causation, intention, imperative, imperative mood, modus, modality, causative modality.

Ref. 13.

Світлана ШИЛО,
аспірантка кафедри українського язиковознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси),
sylosvitlana@ukr.net

ПОНЯТИЙНІ СФЕРИ ТЕРМІНІВ ДЛЯ НОМІНАЦІЇ ПОБУДИТЕЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

В статті досліджено різні підходи до інтерпретації поняття «побудительная модальность», встановлено співвідношення цих категорій, їх загальні та відмінні ознаки. Систематизовано лінгвістичне та психолінгвістичне трактування терміна. Проаналізовано спірні питання категорій «модус», «модальність», «імператив», «побудження» і др. Систематизовано думки щодо їх розуміння та ієрархічної зв'язності. Прослідковано синонімічне використання понять «імперативність» і «побудження», «модальність» і «модус», «побудження» і «директив». Встановлено, що модус і модальність – неідентичні поняття, хоча їх зв'язність побудована на однаковому принципі – орієнтації на мовця, причём ця орієнтація різна. В сфері модуса вона позначає будь-яке відношення мовця до предмету мови, значення висловлювання, співрозмовнику, формі мови, послідовності розвитку думки, а поза сфери модуса модальність виражає відношення мовця до змісту повідомлення з точки зору його реальності / нереальності.

Ключові слова: побудження, вплив, імператив, імперативність, модус, модальність, побудительная модальність.

Лит. 13.

Постановка проблеми. У сучасному українському мовознавстві актуалізовано вивчення речень спонукальної модальності, адже досі семантично, семантико-синтаксично, формально-граматично та комунікативно структуру речень досліджували переважно на матеріалі речень із розповідною модальністю.

Успішний опис мовної системи значною мірою залежить від чіткого окреслення лінгвістичного об'єкта. Інструментом адекватного опису є поняттєво-термінологічний апарат. Становлення й успішний розвиток семантичного синтаксису в лінгвістиці супроводжується не тільки появою нових термінів, але й залученням традиційних дефініцій для представлення мовних фактів і явищ. Цей процес неминучий, однак важливо, щоб він не спричинив поняттєво-термінологічної плутанини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню категорії спонукальної модальності на матеріалі різних мов присвячено значну кількість праць. На початку ХХ століття науковці звернули увагу на проблему засобів вираження спонукування (Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, О. М. Пешковський, О. О. Потєбня, О. О. Шахматов). Із погляду лексичної семантики питання спонукальної модальності досліджували Н. Д. Арутюнова, Л. В. Бережан, О. П. Володін, В. Г. Гак, В. С. Храковський, Н. В. Швидка; структурно-семантичні та функційні відповідності – Л. В. Бережан, О. П. Володін, В. С. Рябенко та ін.

За останні роки великого поширення набула інтерпретація спонукування в аспекті прагмалінгвістики (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, В. В. Богданов, В. Г. Куликов, Г. Г. Почепцов, І. П. Сусов, О. В. Шабанова).

Парадигма дослідження поняття спонукальної модальності в українській лінгвістиці охоплює такі напрями: аналіз способів форм дієслів (К. Г. Городенська, А. П. Грищенко, Л. О. Кадомцева, О. С. Мельничук, М. Я. Плющ, В. М. Русанівський),

Шило С. Поняттєві сфери термінів для номінації...

як різновид речення за метою висловлення (І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, С. В. Мясодова, І. І. Слинько, Н. В. Швидка).

Попри давню традицію вивчення категорії спонукальної модальності, відсутнє однозначне тлумачення термінів, що й зумовлює актуальність наукового пошуку.

Мета статті – окреслити поняттєві сфери для номінації спонукальної модальності, з'ясувати співвідношення термінолексем, їхні спільні та відмінні ознаки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Опис категорії спонукання – один із найбільш динамічних напрямів сучасної теорії пізнання. Імператив як найдавніша семантична універсалія представлений майже у всіх мовах і має глобальне значення в комунікації та людській діяльності. Відомо, що будь-яке спілкування неможливе без спонукання до дії. Люди постійно звертаються один до одного з різноманітними спонукальними фразами. Проблема спонукання поставала об'єктом зацікавлення зарубіжних і вітчизняних лінгвістів. У роботах сучасних дослідників представлені різні підходи до розуміння та структуризації цієї категорії.

Термін «спонукальна модальність» витлумачений у кількох вимірах. Перший вимір – лінгвістичний – передбачає її дефініцію як морфологічної та реченнєвої категорії. Другий – психолінгвістичний – вивчає це явище як форму психологічного впливу одного комуніканта на іншого задля зміни його поведінки, що реалізована в акті волевиявлення. Цей акт волевиявлення передбачає обов'язкову наявність мовця, що називає дію, яку необхідно виконати, і слухача, який повинен забезпечити її виконання (невиконання) [12, 8].

Мовознавці надають перевагу різним термінам для номінації спонукальної модальності: «імператив», «імперативність», «директив», «модус» тощо. Часто ці поняття взаємозамінювані для уникнення тавтології. Однак це не завжди виправдане, адже виокремлені терміни можуть бути не тільки рівноправними, а й ширшими чи вужчими один стосовно одного. Вибір понять залежить від завдань, які дослідник ставить перед собою під час написання роботи, та від мови досліджуваного матеріалу.

Категорія імперативності завжди привертала увагу дослідників. Основним засобом вираження спонукання є імперативні висловлення, які мають широкий спектр відтінків та форм.

У сучасному мовознавстві існує тенденція синонімічного використання термінів «імперативність» і «спонукання». Зокрема, Ю. Д. Апресян переконаний, що імператив, або спонукання, – це повідомлення про бажання мовця, щоб адресат виконав певну дію, та спроба казувати його виконання адресатом [1, 9]. С. В. Мясодова також уживає як синоніми терміни «спонукання» й «імператив», «спонукальні висловлення» та «імперативні висловлення» [9, 4].

О. Л. Даскалюк кваліфікує імператив як граматичну категорію, що виражає волевиявлення мовця стосовно слухача (слухачів) для спонукання його (їх) до певної дії [6, 124]. Дослідниця пропонує вирізняти такі диференційні семи імператива: «адресованість», «волевиявлення», «спонукання», «казуацію», «потенційність дії», «повинність» / «необхідність» і за умови наявності її в меті комунікації «бажаність».

В. Є. Йосифова, навпаки, заперечує синонімічне вживання понять «імператив», «спонукання» та «волевиявлення» і пропонує їх розрізняти. На її думку, імператив – це мовна категорія, що поєднує риси абстрактності й конкретності, форми та змісту, відтворюваності й індивідуальності та становить складну сукупність аспектів мови і мовлення. Спонукання – мовленнєва реалізація імперативу, змістовий бік імперативної форми, конкретний вид спонукання (прохання, порада, наказ тощо), що є виявом імпе-

ративу. Волевиявлення – ширше поняття, ніж спонукання, адже будь-яке спонукання є волевиявленням, але не кожне волевиявлення є спонуканням. Наприклад, мовець може висловити своє бажання, прагнення у формі повідомлення (*Я хочу поговорити з твоїми батьками*) [8, 4].

О. С. Сагалова дотримується подібної думки і стверджує, що спонукання не варто прирівнювати до імперативу, оскільки імперативність за своїм значенням вужча, ніж спонукання, і форми імперативу – лише один із засобів актуалізації спонукальної модальності [11, 9].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» представлено такі визначення аналізованих понять: «Волевиявлення – виявлення волі» [4, 155], «Імператив – 1. Беззастережна, категорична вимога; веління, наказ. 2. Те саме, що наказовий спосіб» [4, 396], «Спонукання – дія зі значенням спонукати» [4, 1178], «Спонукати – викликати у кого-небудь бажання робити що-небудь; змушувати, схилити, заохочувати до якоїсь дії, певного вчинку» [4, 1178]. Отже, навіть у самих дефініціях помітні деякі відмінності.

Терміни «модальність» і «модус» пов'язані між собою з позицій об'єкта і того, що становить зміст об'єкта, причому вихідним є поняття «модус», від якого утворена лексема «модальність». Однак у лінгвістиці більш поширеним є останнє поняття, оскільки в ньому втілено граматичне значення, реалізоване лексичними і морфологічними засобами. Крім того, уживання терміна «модальність» реалізувало протиставлення граматики і логіки.

Коли в лінгвістиці кінця 70-х років ХХ ст. утвердилося розуміння того, що неможливо проводити аналіз мовних явищ і конкретного висловлення, відмежовуючись від логіки, психології, психолінгвістики, мовознавці повернулися до поняття модусу. Терміни «модальність» і «модус» стали вживатися паралельно, не дублюючи один одного.

Питання співвідношення модальності та модусу вивчав Ш. Баллі, який дав широке тлумачення категорії модальності, прирівнявши її до модусу. Він започаткував дослідження протиставлення в структурі висловлення диктуму та модусу. Ш. Баллі трактував модальність як «мовну форму вираження інтелектуальної оцінки, або емоційної оцінки, або волевиявлення» [2, 215].

В. Д. Шинкарук кваліфікує модус як «комплекс суб'єктивних значень, які виражає мовець у процесі комунікації стосовно змісту речення й адресата» [13, 17]. Дослідник дійшов висновку, що модус і модальність – поняття неідентичні. Їхні відношення ґрунтуються на однаковому принципі – орієнтації на мовця, проте ця орієнтація різна: «у сфері модусу вона означає будь-яке відношення – до предмета мовлення, змісту висловлення, співрозмовника, форми мовлення, порядку, ходу думки, а поза сферою модусу модальність виражає ставлення мовця до змісту повідомлюваного з погляду його реальності / ірреальності» [13, 21]. Отже, лінгвіст доводить, що модальність є вужчим поняттям, ніж модус.

На переконання О. І. Ніки, «модус є когнітивною ознакою, оскільки вербалізує в тексті результат когнітивного процесу мовця, який оцінює, виявляє певні характеристики дискурсивної ситуації, що постулюється ним як актуалізована (категорія локації), розглядається крізь призму знання мовця (категорія епістемічності), її реальності / ірреальності (категорія модальності), ступеня впевненості щодо встановлюваних ним відношень (категорія персуазивності), як і відомості про неї, що ґрунтується на власних перцептивних характеристиках чи переосмислена мовцем через свідомість «іншого» (категорія евіденційності)» [10, 21]. Щоб уникнути синонімічності, потрібно, уважає

Шило С. Поняттєві сфери термінів для номінації...

дослідниця, визначити модус як метакатегорію, а модальність – як одну з модусних категорій, що позначає реальність / ірреальність повідомлюваного дійсності з погляду мовця й перебуває у взаємозв'язках з іншими категоріями [10, 21].

Розмежування потребують і поняття «спонукання» та «директив». Директив – це прагматичний тип речення, комунікативно-інтенційним змістом якого є пряме спонукання адресата до дії [7, 124]. У директивних, чи спонукальних, реченнях наявний вольовий складник у семантиці, а також їм притаманна спрямованість на регулювання поведінки адресата. Мовець, називаючи деякі дії чи стани, прагне з більшою або з меншою наполегливістю змусити адресата стати його виконавцем, тобто змінити реальний стан справ.

Директиви поділяють на три основні типи: 1) прескриптивний (наказ, розпорядження, заборона, інструкція, дозвіл, замовлення); 2) реквестивний (прохання, запрошення, благання); 3) сугестивний (порада, пропозиція, застереження) [3, 21]. Директиви постають на підсвідомому рівні, тобто в тексті немає категоричних наказів чи прохань, а є лише сигнал, настанова, що збуджує нервові імпульси.

Універсальні характеристики директива полягають у домінантній характеристиці вираження волі адресанта, у визнанні адресантом здатності адресата зрозуміти й виконати те, що йому кажуть, у праві адресата не виконувати звернений до нього директив, у посиленні директива обертонами різної аргументації: із позицій сили, здорового глузду, емоційного впливу, маніпуляції, із пом'якшенням засобами ввічливості. З огляду на це вважаємо, що термін «директив» вужчий, ніж «спонукання». Ототожнювати аналізовані категорії недоцільно, і навіть взаємозаміна їх для уникнення тавтології недоречна.

Отже, лінгвісти послуговуються різними термінами для номінації спонукальної модальності, однак це не завжди виправдане. Аналіз уживання «модусу» та «модальності» засвідчив, що «модус» – поняття ширше, ніж «модальність», оскільки своїм змістовим обсягом охоплює логіко-синтаксичний та комунікативно-синтаксичний аспекти речення. Їх синонімічне використання стає причиною сплутування, стирання меж між дефініціями. Структура спонукального висловлення складніша, ніж сукупність аналізованих термінів. Висловлюючи спонукання, мовець виражає свою волю стосовно того, що має виконати слухач, і водночас повинен умотивувати своє спонукання, аби переконати слухача в правильності, доцільності, необхідності виконання дії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Ю. Д. Апресян. – М. : Школа «Языки русской литературы», 1995. – Т. 1 : Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – 472 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Беляева Е. И. Грамматика и прагматика побуждения: английский язык / Е. И. Беляева. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1992. – 168 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
5. Виноградов В. В. Основные задачи изучения синтаксиса простого предложения / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1954. – № 1. – С. 12–18.
6. Даскалюк О. Л. Специфіка імперативної парадигми / О. Л. Даскалюк // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць : у 2 ч. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Вип. 11. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – Ч. 1. – 2003. – С. 38–43.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

8. Йосифова В. Е. Русский императив в грамматической системе и разговорной речи : автореф. дисс. на соискание учёной степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / В. Е. Йосифова. – М., 2011. – 22 с.
9. Мясоедова С. В. Категорія спонування і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Мясоедова. – Харків, 2001. – 16 с.
10. Ніка О. І. Теорія модусу в сучасній лінгвістиці / О. І. Ніка // Українська мова. – 2011. – № 2. – С. 19–29.
11. Сагалова Е. С. Функционально-семантическое поле побудительности в древнеанглийском языке : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Е. С. Сагалова. – Нижний Новгород, 2009. – 24 с.
12. Харченко С. В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Харченко. – Київ, 2001. – 20 с.
13. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія. – Чернівці : Рута, 2002. – 271 с.

REFERENCES

1. Apresyan Yu. D. Izbrannye trudy / Yu. D. Apresyan. – Moskva : Shkola «Yazyki russkoy literatury», 1995. – Т. 1 : Leksicheskaya semantika. Sinonimicheskie sredstva yazyka. – 472 s.
2. Balli Sh. Obshchaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyka / Sh. Balli. – M. Izd-vo inostr. lit., 1955. – 416 s.
3. Belyaeva Ye. I. Grammatika i pragmatika pobuzhdeniya: angliyskiy yazyk / Ye. I. Belyaeva. – Voronezh : Izd-vo VGU, 1992. – 168 s.
4. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / Uklad. i holov. red V. T. Busel. – K. ; Irpin : VTF «Perun», 2001. – 1440 s.
5. Vinogradov V. V. Osnovnye zadachi izucheniya sintaksisa prostogo predlozheniya / V. V. Vinogradov // Voprosy yazykoznavaniya. – 1954. – № 1. – S. 12–18.
6. Daskaliuk O. L. Spetsyfika imperativnoi paradyhmy / O. L. Daskaliuk // Lnhvistychni studii : zb. nauk. prats : u 2 ch. / ukl.: Anatolii Zahnitko (nauk. red.) ta in. – Vyp. 11. – Donetsk : DonNU, 2003. – Ch. 1. – 2003. – S. 38–43.
7. Zahnitko A. P. Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys / A. P. Zahnitko. – Donetsk : DonNU, 2001. – 661 s.
8. Yosifova V. Ye. Russkiy imperativ v grammaticheskoy sisteme i razgovornoj rechi : avtoref. diss. d-ra filol. Nauk : 10.02.01 / V. Ye. Yosifova. – Moskva, 2011. – 22 s.
9. Miasoiedova S. V. Katehoriia sponukannia i yii vyrzhennia v nepriamykh vyslovlenniakh suchasnoi ukrainskoi movy : avtoref. dys. na zdobuttia stupenia kand. filol. nauk : spets. 10.02.01 «Ukrainska mova» / S. V. Miasoiedova. – Kharkiv, 2001. – 16 s.
10. Nika O. I. Teoriiia modusu v suchasni lnhvistytsi / O. I. Nika // Ukrainska mova. – 2011. – № 2. – S. 19–29.
11. Sagalova Ye. S. Funktsionalno-semanticheskoe pole pobuditelnosti v drevneangliyskom yazyke : avtoref. dis. kand. filol. nauk : 10.02.04 / Ye. S. Sagalova. – Nizhniy Novgorod, 2009. – 24 s.
12. Kharchenko S. V. Semantyko-syntaksychna ta komunikatyvna struktura rechen sponukalnoi modalnosti : avtoref. dys. kand. filol. nauk : 10.02.01 / S. V. Kharchenko. – K., 2001. – 20 s.
13. Shynkaruk V. D. Katehorii modusu i dyktumu u strukturi rechennia : monohrafiia. – Chernivtsi : Ruta, 2002. – 271 s.

Статтю подано до редакції 26.10.2017 р.